

PRILOG IZUČAVANJU UTICAJA TURIZMA NA DEMOGRAFSKI RAZVITAK

*Mirjana DEVEDŽIĆ**

Smanjivanje broja stanovnika i demografsko pražnjenje određenih prostora (pograničnih, brdsko-planinskih, agrarnih, onih sa nepovoljnim saobraćajno-geografskim položajem, a u poslednje vreme i pojedinih gradskih naselja...) jedan je od dominantnih demografskih procesa u Srbiji. Raspravljajući o smanjivanju depopulacije, najčešće se kao faktor revitalizacije navodi turizam. Njegov bi razvoj u emigracionim područjima sa redukovanim demografskim potencijalima, ali sa očuvanim prirodnim vrednostima i bogatim etno-nasleđem (koji su drugim privrednim granama neinteresantni), veruje se, ne samo zaustavio iseljavanja već, eventualno, doveo do povratnih migracija i ekonomskog oporavka. To bi doprinelo i privrednom uravnoteženju, jer bi upravo prostori u kojima nisu razvijane druge privredene grane dobili šansu da valorizuju svoju izvornost.

Velika diverzifikacija turističke ponude i raznovrsni alternativni oblici turizma koji podržavaju koncept održivog razvoja i predstavljaju novu paradigmu globalnog razvoja turizma, čini ovaj model još prihvatljivijim. Oni se po svojim suštinskim osobenostima javljaju kao antipod tzv. masovnom turizmu. Ekoturizam npr. podrazumeva sistemski sklad koji korespondira sa pojmom "skladnog sveta" u kojem svi saraduju, a svaki njegov deo središte je što ne živi na račun drugih delova, nego postoji u zajednici sa prirodom i puno obzira prema budućim naraštajima (Krippendorf, 1986). Ovakvi oblici ponude su ugrađeni u društvene odnose, a ne obratno, zahvaljujući njima turistička privreda je opet u službi čoveka, a ne društva. Među individualnim turistima je sve više "alternativaca". Međutim, u verovanju da je turizam "čarobni štapić" revitalizacije, kriju se mnogobrojne "zamke".

Turizmu se pripisuje "moć" da pospeši društveno-ekonomski i demografski razvoj. Brojni su primeri čitavih regija u kojima je turizam dominantna ili

* Geografski fakultet, Beograd.

objedinjujuća delatnost, a koje beleže ekonomske komparativne prednosti u odnosu na regione koji ne razvijaju turizam. Stoga nije čudo da se o turizmu govori kao o razvojnom katalizatoru. Pomenuti efekti su prisutni u našem iskustvenom nasleđu, pa deluju krajnje logično, gotovo aksiomatski. Oni jasno objašnjavaju zašto se turizam prepoznaje kao "delatnost-inicijator" demografskog i privrednog oporavka, ali nisu dovoljni za generalizacije po kojima svaki pokušaj razvoja turizma nužno rezultira prosperitetom.

Koji su preduslovi da turizam zaista postane katalizator populacionog uspona ili oporavka može se reći tek nakon kompleksnih i interdisciplinarnih korelacionih istraživanja razvitka stanovništva i turizma. U njihovom nedostatku moguća su prevelika očekivanja, neadekvatna ulaganja, ambiciozni zahvati turističke izgradnje i nastanak spomenika turističke infrastrukture, koji svedoče o neracionalnosti i promašajima. I pored uverenja da turizam može dovesti do demografske revitalizacije određenih krajeva, i pored konkretnih primera koji to potvrđuju, iskustvo i istraživanja nam takode govore da se to ne dešava po automatizmu, i sa istim pozitivnim efektima. U skladu sa tim, postavlja se pitanje aparature čiji bi zadatak bio da neke od direktnih ili indirektnih efekata razvoja turizma na demografski razvitak detektuje. U protivnom, oslanjanje samo na postojanje sveopšte sistemske povezanosti i verovanje u moć samoregulacije ova dva sistema, dovodi do stihijnosti koja ne mora rezultirati uspehom. Ima li potrebe da se veze razvoja turizma i stanovništva uopšte raščlanjuju i šta se time postiže? Specifikacija višestrukih veza daje mogućnost razumevanja, ili bar delimičnog razumevanja faktorskog delovanja turizma. Ona odgovara na pitanja u kolikoj meri je turizam propulziv i stabilan faktor demografskog razvitka ili revitalizacije demografski depresivnih prostora, da li svih, i kakve efekte treba očekivati. Smisao ovakve analize nije samo teorijsko-metodološki, već se nalazi i u eliminisanju neplanskog razvoja turizma i strateških promašaja, koji nisu dali pretpostavljene ekonomske i demografske rezultate.

Ideja ovog rada je da se na relaciji turizam – demografske karakteristike stanovništva prepoznaju najlogičnije sprege, konekcije u kojima sistemi bliže funkcionišu. Da se globalni i nesporni uticaji turizma (posmatrani na svetskom nivou) konkretizuju. Takode se nastoji utvrditi postoji li univerzalno dejstvo turizma na demografski razvoj, i uvek pozitivna korelacija razvoja ova dva sistema. U protivnom – koje su odrednice koje značaj turizma kao faktora demografskog razvoja relativizuju. Naslovljena problematika biće posmatrana iz dva ugla: uticaj onih oblika turizma koji su ga definisali kao fenomen 20 veka, i uticaj novije – alternativne turističke ponude, prvenstveno etnoturizma i ekoturizma kao najadekvatnijeg u depopulacionim područjima.

Uticaj turizma na pojedine elemente demografskog razvoja

Osnovni postulat međuzavisnosti demografskog razvitka i društveno-ekonomskog razvoja govori da se stanovništvo razvija i menja svoja obeležja pod direktnim i indirektnim uticajem društvenog razvitka, ali da te uticaje ne prima pasivno, nego ih svesno menja i pretvara u odlike i ponašanje. Ta se svest ogleda na individualnom i grupnom nivou, ali i na društvenom nivou kao svesna politika. Zato je razumljivo što rezultat ukupnog društvenog uticaja na demografski razvoj zavisi od načina na koji stanovništvo reaguje na određenu objektivnu situaciju. Način tog reagovanja, opet, zavisi od strukture i obeležja stanovništva. Iz ovog izlazi da su svi društveni procesi međusobno vezani i uslovljeni. Veze obično nisu jednosmerne, nego povratne, pa je teško identifikovati pravce i intenzitet delovanja pojedinih faktora (Macura, 1965, 1966, Wertheimer- Baletić, 1978).

Društvenoekonomski razvoj iniciran turizmom ima svoje specifičnosti. Ma koliko sistemska povezanost demografskog i turističkog fenomena ličila na ostale sistemske povezanosti stanovništva i privreda drugih orijentacija, velika varijabilnost i elastičnost turističke potražnje, neprekidno inoviranje ponude, planetarne dimenzije turizma specificiraju ovu spregu. Stoga se lokalni efekti mogu razlikovati od globalnih, a da ih pri tom ne negiraju i ne dovode u pitanje .

Da bi se lakše utvrdio realan uticaj turizma kao faktora demografskog razvoja poželjno je strukturisati postupak istraživanja stanovništva i videti u kojim elementima i sa koliko smisla i dejstva je prisutan turizam.

Ukupna dinamika stanovništva može biti funkcija razvoja turizma. Razvoj turističke privrede svojim ekonomskim efektima stimuliše demografski razvoj. Utoliko je značajniji što se često razvijao u privredno nerazvijenim područjima gde se, prema dosadašnjim iskustvima, pokazao kao jedna od najpropulzivnijih delatnosti za prevazilaženje regionalne nerazvijenosti. Tako su, zahvaljujući turizmu, grupu nerazvijenih zemalja napustile Španija i Grčka na primer. Pojedini primeri govore da je upravo razvoj turizma bio inicijalni faktor demografskog porasta ili faktor usporenijeg pada stanovništva. Uticaj turizma ogleda se u porastu stanovništva Majorke i Ibice u kojima je dinamika stanovništva bitno promenjena nakon šezdesetih godina prošlog veka, kada počinje masovniji razvoj primorskog turizma. Porast od 5.642 stanovnika u periodu 1955-1960. u Majorki, u sledećem petogodištu uvećan je na 26.704 stanovnika. U istom periodu Ibiza je od depopulacije od 883 stanovnika prešla put ka porastu od 1.842 stanovnika. Razvoj turizma na Crnogorskom primorju posle 60-ih godina označava

početak njegovog delovanja i na demografske promene, jer Primorje tada menja populacioni dinamički model. Do tog perioda stanovništvo Primorja je raslo sporije od stanovništva Crne Gore, da bi u narednom periodu nastupili obrnuti procesi. Crnogorski primorski region kao makrocelina posebnih funkcijskih i demografskih osobenosti sve se više izdvaja po ukupnoj dinamici od ostale republičke teritorije ostvarujući tri puta brži porast.

Od dvanaest naselja koja su u bivšoj SCG ostvarila indeks porasta stanovništva veći od 1.000, sedam je imalo dominantnu turističku funkciju - Sutomore, Bar, Bečići, Budva, Sveti Stefan, Žabljak i Zlatibor. U Srbiji, među gradskim naseljima koja su u poslednjem međupopisnom periodu ostvarila porast veći od 30% (Divčibare, Sijerinska Banja, Zlatibor, Borča i Sremska Kamenica) većina njih ima turističku funkciju¹. Da li je to samo slučajnost, ili postoji opravdana pretpostavka da turistička funkcija naselja može biti jači stimulan za populacioni porast naselja, čak i onih van turističkih regija?

Ako se posmatraju zone unutar turističkih regija ili turistička mesta izvan regija, karakteristike njihove populacione dinamike pokazuju više različitosti nego sličnosti. Neki podaci ukazuju da i u okviru turističkih regija postoje kontraverze, da nije svuda prisutan demografski *razvoj*. Tako je saobraćajno povezivanje sela iz zaleđa Crnogorskog primorja dovelo, ne do njihovog demografskog oporavka i privredene stabilizacije, već do ubrzanog praznjenja i čak izumiranja nakon olakšanih migracija kao litoralnom delu. Kopaonik, na primer, iako sa najvećim turističkim prometom među planinskim turističkim mestima Srbije, beleži depopulaciju. Međutim, turističko mesto Kopaonik formirano je u najvišim delovima planine, infrastrukturno neopremljenim, van važnijih saobraćajnih tokova, i već u samom začetku nije se vezivalo za postojeće centre. Iako se računalo da izgradnja turističkog centra na Kopaoniku može doprineti revitalizaciji kopaoničkih sela, distanciranost centra od naselja sa demografskim potencijalima i drugim propulzivnim funkcijama osujetila je ovakve planove. Tako se u stručnim krugovima često nailazilo na kritiku projekta, upravo zbog izbora lokacije, i zagovarala opcija formiranja turističkog mesta u Jošaničkoj Banji, gde bi postojeći ljudski resursi, polifunkcionalan razvoj i duža turistička sezona omogućili i bolje demografske efekte.

¹ U Sijarinskoj banji npr, u opštini Medveđa, porast je i pod uticajem nacionalnog sastava stanovništva i tradicionalnog reproduktivnog modela. Međutim, druga naselja sa istim nacionalnim sastavom, pa čak i opštinski centar - Medveđa, koji je gradsko naselje, ne beleže toliki porast stanovništva.

Nasuprot Kopaoniku, broj stanovnika Zlatibora je porastao više od 200 puta. Turistička funkcija je bila toliko jaka da pokrene i druge delatnosti, poboljša infrastrukturnu opremljenost, i podstakne celogodišnji turistički promet. Presudan značaj za razvoj turizma na Zlatiboru, a zatim razvoj naselja i demografski porast imao je položaj na tranzitnom pravcu koji je omogućio veliki i kontinuiran turistički promet i raznovrsnu tražnju. Stoga se danas o Zlatiboru može govoriti kao o turističkoj regiji, u kojima dimenzije i privredna pozicija turističke funkcije objašnjavaju efikasnost njenog faktorskog delovanja (Devedžić, 2006).

Turistička funkcija, osim što valorizuje za druge privredne grane neatraktivne elemente, sublimira i podstiče povoljno delovanje drugih determinanti stvarajući brojne komparativne prednosti za demografski rast naselja. Turizam forsira razvoj onih elemenata bez kojih sam ne funkcioniše (saobraćajnu i komunalnu infrastrukturu, prateće uslužne delatnosti, estetizovanu fizionomiju naselja, specifičnu urbanizaciju itd.), te deluje kao kompleksan faktor. Međutim, uniformnosti nema. Snaga turizma kao faktora populacionog porasta razlikuje se u zavisnosti od lokalnih faktora - saobraćajno-geografskog položaja, stepena urbanosti, blizine i značaja emitivnih centara, tipa turističkog mesta i demografskih pojava i procesa koji su zatečeni u konkretnom prostoru. Turizam je omogućio opstanak populaciono malim naseljima, a onima sa povoljnijim položajem, brojnijim funkcijama i drugim komparativnim prednostima, populacioni porast i imigracioni karakter (Devedžić, 2006).

Migracije stanovništva su mnogostruko vezane za turizam. Najjednostavniji, najkonkretniji, ali i najpovršniji način poimanja te veze je demografsko tumačenje turističkih kretanja kao vida najmasovnijih sezonskih migracija. Ukoliko bi se turistička kretanja podvrgla demografskoj analizi, za šta bi morali postojati precizniji i detaljniji podaci, dobili bi se rezultati o obimu i strukturama migranata, veoma korisni za turističku privredu i funkcionalnu organizaciju receptivnih mesta. Pogodniji za naslovljenu problematiku je uticaj turističke privrede na definitivna preseljenja.

Porast stanovništva u turističkim regijama i mestima prvenstveno se ostvaruje migracionom komponentom, te je lako zaključiti da su ona među najinteresantnijim imigracionim centrima. Turizam kao pull faktor je u nekim područjima iskazao značaj adekvatan značaju koji je imala industrijalizacija u drugim područjima. Interesantan je primer Jadranskog primorja koje je u "predturističkoj fazi" bilo poznato po pečalbarskim emigracionim kretanjima, posebno iseljavanju u inostranstvo. Sa razvojem turizma ono poprima imigracioni karakter. Crnogorsko primorje je posle

1961. godine² po svim popisima imalo manje učešće autohtonog stanovništva u odnosu na Crnu Goru, a četiri "turističke opštine" – Budva, Kotor, Tivat i Herceg Novi udeo manji od 50%, najmanji među svim opštinama. U istom periodu se menja i struktura doseljenog stanovništva prema teritoriji sa koje je doseljeno, jer dominaciju lokalnih migranata u prvim fazama razvoja turizma preuzimaju imigranti iz drugih opština i drugih republika. Turistički najrazvijenije opštine imaju izuzetno veliku kontraktivnu zonu ne samo kada je u pitanju privlačenje turista, već i imigranata. Migracioni saldo je najveći, a gravitaciona zona najšira u opštinama gde je turizam najrazvijeniji (Devedžić, 1999)³. Ove relacije su važile i pre raspada Jugoslavije i bile su izraz ekonomskih, a ne prinudnih migracija.

U razvijenim turističkim regijama turizam pospešuje ne samo definitivna preseljenja, već sezonsko migriranje radne snage iz udaljenijih područja. Uvažavajući ocene Breznika da su proučavanja migracija deskriptivna empirijska uopštavanja, i u izučavanju korelacija turizma i migracija ne treba forsirati teorijska uopštavanja. Potrebno je primenom konkretne "istraživačke opservacije" o kojoj govori Radovanović (1989) prepoznati i verifikovati turizam kao pull faktor migriranja i oscilaciju njegovog uticaja. Sa aspekta modela "optimalnog lokaliteta" (Breznik, 1990) moguće je posmatrati značaj turističkih centara kao imigracionih centara. Istraživanje je moguće postaviti i u kontekst teorije Zelinskog o "tranziciji prostorne pokretljivosti". U preseljavanju stanovništva iz gradskih u turistička naselja (mesta) koja nisu sva urbana, sagledava se poslednja faza procesa tranzicije migracija. U ovim migracijama tipa grad-selo ili veći grad-manji grad (koji su u "razvijenom svetu" omasovljene) najčešća ishodišta migranata su prigradska naselja ili naselja u turističkim regijama.

Porast migrantskog stanovništva u turističkim mestima pre kriznih devedesetih godina rezultat je ekonomske imigracije. Međutim, kako ekonomski motivi preseljenja nisu izolovani, već u odluci o konačnoj emigraciji deluju i subjektivni sociopsihološki faktori, samo detaljna kvalitativna istraživanja mogla bi da daju odgovore o privlačnim atributima naselja sa turističkom funkcijom. S obzirom da je imigracioni karakter turističkih regija globalna pojava, u ovakvim istraživanjima našli bi se

² Ova godina se može posmatrati kao godina u kojoj počinje razvoj masovnog turizma na Primorju, ne zato što to realno predstavlja, već zato što je popisna. Tako se međupopisni periodi mogu prikazati kao ekvivalent određenim razvojnim fazama turizma, a promene u stanovništvu zabeležene popisom tumačiti i kao posledice promena u turističkom razvoju, odnosno socioekonomskom okruženju.

³ Više o ovome videti u doktorskoj disertaciji "Turizam kao faktor promena u razvoju, razmeštaju i strukturama stanovništva Crnogorskog primorja" (Devedžić, 1999).

zajednički imenitelji ovih procesa, koji bi mogli imati veliki aplikativni značaj u planiranju budućeg razvoja naselja.

Intervjui obavljeni sa 235 doseljenika na Crnogorsko primorje (Devedžić, 1999) proširuju informatičnost statističkih podataka, a kako su imali eksplorativan karakter, otkrivaju neke motivacione faktore migriranja vezane za turizam i potencijalne teme budućih istraživanja. Pokazalo se da je odluka o migriranju u turističku regiju donošena bez obzira na prethodni radni status (i zaposleni i nezaposleni) jer je mesto doseljenja ocenjeno kao perspektivno, a ocena perspektivnosti dovođena u vezu sa stepenom turističke razvijenosti. Sintagma "turizam kao perspektiva" je najčešće upotrebljavan u razgovorima i govori o afirmativnom stavu stanovništva prema ovoj delatnosti, o optimizmu s kojim se doživljava, i visokoj kotiranosti u motivacionom sistemu. Više od trećine intervjuisanih zaposlilo se po doseljenju u turizmu i ugostiteljstvu što ukazuje na značaj ove delatnosti za ekonomsku sigurnost imigranata. Razgovori su pokazali da je turizam imao direktan uticaj na imigrante koji su obavljali turističko-ugostiteljske poslove u drugim područjima, jer su se na migriranje u turističku regiju odlučili zbog boljeg statusnog vrednovanja njihovog zanimanja. Na Primorju su se tokom ovog istraživanja uočili i novi oblici povezanosti prostorne i socijalne mobilnosti uzrokovane turizmom. Dok je ranije prostorna mobilnost prethodila promeni socijalnog statusa, danas često promena socijalnog statusa inicira prostornu mobilnost ka Primorju. Naime, turizam u najrazvijenijim centrima važi za delatnost u koju vredi investirati. Stoga oni postaju i ishodište bogatijih migranata i mesta koncentracije kapitala. U ovim promenama se ogleda gradacija ekonomskih motiva migracija (Friganović, 1991) koji od egzistencijalnih (nužda), preko racionalnih (poboljšanje), prelaze u socio-psihološke (prestíž).

Očito da je turizam veliki uticaj imao ne samo kao ekonomski faktor migracija, već i kao psihološki, ako se oni uopšte mogu razdvojiti. Pojedini sagovornici ističu da su prilikom prvog dolaska na more bili opčinjeni slobodom i novinama koje je donosio turizam, mogućnostima kontaktiranja sa turistima. Oni su primorsku sredinu, u poređenju sa svojom zavičajnom, visoko vrednovali, i odluku o preseljenju donosili zbog želje za promenama. U većini intervjuja su se mogli naslutiti psihološki razlozi doseljavanja (Devedžić, 1999).

Za razliku od podsticajne migratorne uloge, turizam ispoljava i drugu vrstu dejstva. Ona se uočava u pojedinačnim naseljima koji nisu unutar turističkih regija i u kojima se razvijaju nemasovni oblici turizma. Manji ekonomski dometi ovih vidova turizma, manja ulaganja, nisu stimulatívni (za sada) za doseljavanje stanovništva. Procena perspektivnosti turizma ovog tipa više

utiče na odluku lokalnog stanovništva da li da emigrira ili ne. Ukoliko se proceni da turizam može predstaviti dodatnu dobit za domaćinstva, raste i motivisanost za lokalno stanovništvo da u svom mestu ostane i unapređuje turističku ponudu. Zato ozbiljnim akcijama za aktiviranje turizma u funkciji demografske revitalizacije treba da prethode istraživanja domaćinstava, animacija i stimulacija lokalnog, predočavanje vizije razvoja. Turistička delatnost mora biti organizovana za lokalnu zajednicu i od strane same te zajednice, te domaćinima omogućiti ekonomsku korist.

Strukture stanovništva na različite načine koreliraju sa elementima turističkog sistema. S obzirom da turizam nije faktor koji radikalizuje društvene okolnosti, ne može bitnije uticati na biološke strukture. Promene u polnom sastavu logičnije je analizirati na nivou pojedinih kontingenata nego ukupnog stanovništva. Tako se iz temeljnog stava da turizam povećava radnu angažovanost žena javlja opravdanost analiza promena u kontingentu aktivnog stanovništva sa polnog aspekta. Ni starosna struktura stanovništva nije neposredan izraz promena pokrenutih delovanjem turizma. Turizam na izmene u starosnoj strukturi stanovništva deluje preko starosne strukture migranata.

Promene izazvane razvojem turizma najdirektnije se ogledaju u ekonomskim strukturama stanovništva. Prostori i mesta u kojima se razvija turizam kao dominantna privredna grana pokazuju adekvatno veliko učešće tercijarnog sektora u strukturi aktivnog stanovništva po delatnosti. Turizam povećava broj centara rada, razvoj komplementarnih delatnosti, zaposlenost, utiče na veće angažovanje ženske radne snage i često uzrokuje direktan prelaz iz primarnih u tercijarne delatnosti.

Jadransko primorje koje se ranije ekonomski vezivalo za poljoprivredu (ribarstvo, poljoprivredu u poljima priobalja i stočarstvo u planinskom zaleđu), vremenom gubi taj karakter (Friganović, 1981). Proces litoralizacije, podstaknut razvojem turizma, unosi promene potiskujući tradicionalne odnose, uspostavljajući novi sistem vrednovanja prostora i pojedinih aktivnosti, novo poimanje pasivnih i aktivnih krajeva. Marković (1967) konstatuje da je i početkom 60-ih mediteransku oblast karakterisalo brže napuštanje poljoprivrednih gazdinstava, kao i da je udeo lica koja stalno rade van gazdinstava bio veći od jugoslovenskog proseka.

Uticaj turizma na promene u ekonomskim strukturama stanovništva zasniva se na radno-intenzivnom karakteru ove delatnosti, zbog čega je razvoj turizma praćen povećanjem aktivnosti. Konkretan obim radne snage u turizmu, na prvi pogled je najpouzdaniji pokazatelj ekonomskog značaja turizma. Mada broj aktivnih u određenoj delatnosti ne mora biti potvrda

njenog značaja u ukupnom društvenom proizvodu, kada je u pitanju turizam kao radno intenzivna delatnost, obim aktivnih ukazuje na razvojne tendencije turizma. Kako je turizam u razvijenim regijama globalno okruženje, a ne samo jedna od delatnosti, on emituje brojna radna mesta u svom direktnom i indirektnom efektu. Stoga obim radne snage u turizmu i ugostiteljstvu nije dovoljan pokazatelj uticaja turizma na ekonomske strukture. Potreba za kompleksom turističkih usluga podstiče razvoj niza drugih delatnosti iz privrede i van nje, pa treba uzeti u obzir indirektno dejstvo na porast broja aktivnih u delatnostima koje učestvuju u formiranju turističke ponude. Mnogi istraživači su se bavili utvrđivanjem indirektno zaposlenosti u turizmu. Kako ne postoji razrađena metoda za utvrđivanje ukupnog obima zapošljavanja u turizmu, različiti autori navode različite koeficijente multiplikacije. Tlusti navodi da na 100 direktno zaposlenih u turizmu dolazi 80 dodatno zaposlenih u drugim delatnostima. Po procenama UN ovaj odnos je 1:0,5. Po kanadskim istraživačima, u skijaškim centrima u ovoj zemlji na jednog direktno zaposlenog dolazi 1,4 indirektno zaposlen. Odnos između direktne i indirektno zaposlenosti u turizmu neki vide u odnosu 1:2. (Cicvarić, 1980; Uskoković, 1988).

Mnoge od ovih delatnosti bez podsticaja turizma ne bi imale postojeće kapacitete i radnu snagu. Zato bi pokušaj dimenzioniranja uticaja turizma na porast zaposlenosti morao statistički da prati ne samo neposredno zaposlene u turizmu i ugostiteljstvu, već i onim delatnostima koje su integralni deo kompleksa turističke usluge, i koje se ogledaju u strukturi turističke potrošnje. U užem smislu to su uslužne delatnosti: saobraćaj, trgovina, ugostiteljstvo i posredništvo, koje se nisu mogle tako snažno razviti samo pod uticajem potrošnje domaćeg stanovništva. Osim toga, veliki je broj lica koja aktivno učestvuju u formiranju turističke ponude, a formalno metodološki gledano spadaju u kategoriju neaktivnog stanovništva. Tu se pre svega misli na žensku radnu snagu u domaćoj radinosti.

Turizam se često ističe kao delatnost koja utiče na emancipaciju žena i povećava aktivnost ženske radne snage. Postoji uverenje da proces emancipacije žene može biti manje ili više dinamičan u zavisnosti od izbora osnovnih pravaca razvoja društva, odnosno od toga kojoj se privrednoj delatnosti daje prioritet u razvoju, i da li ta delatnost neposredno radno angažuje žene, što se tumači kao osnovni faktor emancipacije (Uskoković, 1988). Turizam otvara veće mogućnosti aktiviranja ženske radne snage. Posebno pitanje odnosi se na "nevidljivu" zaposlenost i privređivanje žena izdavanjem smeštajnih kapaciteta u domaćinstvu. Zahvaljujući ovome, žena je dobila izrazito značajnu ulogu u ekonomskoj funkciji porodice. Njen doprinos u odvijanju ekonomske funkcije porodice je toliko očigledan da ga ne može poreći ni najpatrijarhalnije nastrojeni muž (Vujošević, 1978).

Nemasovni oblici turizma mogu imati ovakve efekte, ali se u sumi ne iskazuju kao značajan pomak koji bi bio indikator demografskih procesa. (Ne)zaposlenost u područjima koja pogoduju razvoju eko-turizma, posebno (ne)zaposlenost žena, pokazuju da postoje demografske rezerve na koje se može računati u planovima razvoja turizma. Demografska analitička aparatura ne može da detektuje bitnije promene ekonomskih struktura kada su u pitanju uticaji "malog turizma", ali to ne znači da ih nema.

Izmene u strukturi, organizaciji i ekonomskim karakteristikama *domaćinstava* mogu da daju jednu od najboljih ilustracija uticaja turizma jer na najbolji način oslikavaju ukupnost promena, i ekonomskih i socijalnih. Prilikom istraživanja transformacija *domaćinstava*, treba uvažiti da su ona podjednako demografska i sociološka kategorija.

Domaćinstva u turističkim regijama, u kojima sa razvojem turizma dolazi do procesa urbanizacije, pokazuju orijentaciju na nepoljoprivredne delatnosti, neuposlenost gazdinstava, nove načine ekonomskog angažovanja *domaćinstava*. Promene u *domaćinstvima* su odraz prilagođavanja novonastalim društveno-ekonomskim okolnostima i prikazuju ukupnost društvenog preobražaja na ekonomskom, demografskom i socijalnom planu. Primera radi, značaj koji je *domaćinstvo* imalo pre raspada klasične patrijarhalne zajednice, sa razvojem turizma dobija novi modalitet. Iako se više ne zasniva na tradicionalnoj porodičnoj manufakturi, privređivanje u porodičnim *domaćinstvima* zbog davanja turističke usluge, vraća *domaćinstvu* davno izgubljene funkcije. Veberova konstatacija da je *domaćinstvo* postalo mesto zajedničke potrošnje, a ne zajedničke proizvodnje u razvijenim turističkim regijama u potpunosti ne važi. Specifična vrsta organizacije turističke usluge, njeni ekonomski efekti na prihode *domaćinstva*, njen sezonski karakter, mogućnost angažovanja članova *domaćinstva* različitog uzrasta i pola, i mnoge druge karakteristike, predstavljaju zanimljivo i zahvalno polje za sociološka istraživanja. *Domaćinstva* su takođe mesto na kojima se odvija proces turističke akulturacije, gde se menjaju standardi življenja i razmišljanja. Turizam zahvaljujući ovim standardima vrši promene u svim *domaćinstvima*, a ne samo u onim koja su direktno uključena u turističku ponudu. Dolazi do socijalne diferencijacije *domaćinstava*, i socijalne stratifikacije. Promene u *domaćinstvima* su mnogo očiglednije u socijalnom smislu nego u demografskom, i zato se ne mogu u potpunosti objasniti tradicionalnim demografskim analizama.

Intervjui obavljani u Budvi, Petrovcu i Igalu, u *domaćinstvima* koja pružaju usluge smeštaja turistima, pokazuju uticaj turizma na prihodovanje *domaćinstva*. Pokazalo se da izdavanje ležajeva u izabranim naseljima ne zavisi od tipa *domaćinstva*, već samo od postojanja viška stambenog

prostora i pre svega od namere da se on izdaje. Izjava jednog stanovnika Petrovca: "Ja ne poznajem nikog od meštana ko ne izdaje sobe", mada se ne može pouzdano prihvatiti, dovoljno govori koliko je stanovništvo okrenuto ovoj delatnosti, bez obzira na najraznovrsnije starosne, polne, ekonomske, obrazovne i etničke karakteristike članova domaćinstava. Opšti utisak koji se stiče je da se smeštaj ne nudi zbog "nužde" i obezbeđivanja osnovne egzistencije, već da se vremenom ovaj način privređivanja uprkos njegovom sezonskom karakteru pokazao kao ekonomski stimulativan. Prihodovanje ovog tipa toliko je stimulatивно za stanovništvo da se sve više u ponudu uključuju i domaćinstva čiji stambeni fond nije prilagođen izdavanju. Prisutna je i pojava napuštanja radnih mesta ili prevremenog odlaska u penziju, radi posvećivanja rentiranju soba. Aktivnost rentiranja je, među ispitanim uzorkom, često poverena pojedinim mladim članovima, koji se sa izgradnjom novih kuća ekonomski osamostaljuju, formiraju zasebno domaćinstvo i upućuju na rentijerstvo kao vid privatnog biznisa (Devedžić, 1999).

U odgovoru na pitanje koliko su ovi prihodi bitni za domaćinstvo, bez obzira na veličinu i ekonomsku strukturu domaćinstva, 71.9% ovaj vid prihoda karakteriše kao jedini ili glavni izvor prihoda njihovog domaćinstva, veći od ličnih primanja članova domaćinstava. Domaćinstva koja su prihod od iznajmljivanja smeštaja nazvali dodatnim, ili iznajmljuju manji broj ležaja ili vode svoje trgovinske ili ugostiteljske objekte, odakle se prihoduje glavnicu. Pri tom, treba podvući da iznajmljivanje smeštaja ovakav ekonomski značaj za domaćinstvo ima samo u turistički najprometnijim naseljima gde je istraživanje obavljeno, dok je u ostalim primorskim naseljima (gde je iskorišćenost kapaciteta manja) domaća radinost uglavnom dodatni, ali značajan izvor prihoda.

Za razliku od domaćinstava koja su uključena u masovni turizam, pa se u potpunosti orijentišu na nepoljoprivredne delatnosti, zanemaruju gazdinstva i glavnicu svojih prihoda nalaze upravo u ovoj delatnosti, etno i ekoturizam koji traži usluge domaćinstava potenciraju agroekonomiju i tradicionalne obrasce organizacije, te revitalizuju vrednosti seoskog domaćinstva. U tom kontekstu, turizam nije glavna ekonomska aktivnost domaćinstava, već sporedna. Ujedno, on ne menja svakodnevni način života, bar ne na način koji vodi otuđenosti. Proizvodna funkcija domaćinstava u ovim oblicima turizma postaje još značajnija. Upravo proizvodi domaćinstava (oličeni u sintagmi "domaća radinost") dobijaju potpuno novu ekonomsku vrednost i nove mogućnosti plasmana. Kontakt sa domaćinstvom, starim veštinama i modelom seoskog načina života predstavlja neku vrstu istorijskog romantizma. Na osnovu trogodišnjeg iskustva u radu na agroturizmu u Istri, Lorencin iznosi da je polazište za razvoj upravo domaćinstvo, kao dodirna tačka i stecište programskih elemenata.

Zaključak

Veze turističkog i demografskog razvitka su izuzetno kompleksne. Analitički instrumentarij kojim bi se potvrdila ukupnost efekata faktorskog delovanja turizma na stanovništvo ne postoji. Međutim, makar i fragmentarno uočavanje globalnih pozitivnih posledica ima važnost zbog etiketiranja turizma kao faktora revitalizacije i stimulatora ekonomskog razvoja.

Uticaji turizma se najbolje mogu dokumentovati u turističkim regijama, jer je u njima u najvećoj meri moguće izolovati dejstvo ovog faktora. U funkcionalno heterogenim regijama, oni su modifikovani i manje očigledni. Efekte razvoja turizma, pored tipa regije, relativizuje i nivo istraživačke opservacije, odnosno da li se oni sagledavaju na nivou regije ili pojedinačnih turističkih mesta, jer su lokalni efekti znatno varijabilniji. Treći relativizirajući aspekt je vrsta turizma, tj. njegova masovnost i stepen razvijenosti, blizina emitivnih područja, i komplementarnost ili konkurentnost turističke ponude iz okruženja. Četvrti – demografske pojave i procesi koji su zatečeni u konkretnom prostoru. Čak i ova gruba podela, i bez uvažavanja specifičnosti lokalnog prostora govori da nije moguće postaviti univerzalan model međuzavisnosti turističkog i demografskog razvoja koji bi imao praktičnu primenu.

Istraživanje u turističkim regijama (Devedžić, 1999) osvetlilo je tri faze uticaja turizma: inicijalnu (uzlaznu), razvijenu (ekspanzivnu) i stacionarnu (usporenu), koje se podudaraju sa različitim nivoom razvijenosti turizma. U inicijalnoj fazi, uticaji turizma na stanovništvo prvenstveno se ogledaju u strukturnim izmenama. Demografske promene su najintenzivnije u razvijenoj fazi jer se u njoj očitava prihvatanje turizma na individualnom i kolektivnom nivou, kao i usmerena društvena aktivnost. U poslednjoj fazi trend promena se nastavlja, ali se usporava. Ovi rezultati pokazuju da postoji razvojna kauzalnost turizma i stanovništva. S obzirom da je doba turističkog boom-a prošlo postavljaju se pitanja: da li je vreme kada je turizam bio katalizator demografskog razvoja iza nas, da li je turizam već doživeo svoj najveći zamah kao faktor demografskog razvitka (što je slučaj sa industrijalizacijom), i da li alternativni oblici turizma mogu da pospeše demografski razvitak?.

Ni mnogo detaljnija elaboriranja naslovljene problematike ne bi mogla da daju konačne odgovore, kako zbog flotantnosti samog faktora i njegovih nebrojenih razvojnih formi, tako i zbog autonomnosti sistema stanovništva. Ipak se turizam uporno apostrofira kao faktor revitalizacije prostora sa nepovoljnim demografskim trendovima. Do sada empirijski potvrđeni i

teorijski uobličeni efekti turizma se odnose na uticaje prvih masovnih oblika turizma, razvijanih u vreme izuzetnih ulaganja celokupne zajednice u novu i perspektivnu privrednu oblast. To je i vreme drugačije turističke organizacije, drugačijeg turističkog tržišta. Čak i u takvoj konstelaciji potencijala, stimulativnih mera, socijalne klime, i periodu "društvenog entuzijazma" u oblasti turizma, demografski efekti nisu uniformni.

"Masovni turizam" i dalje uspešno koezistira sa novim vrstama turističke ponude. Razvijaju se nove postmodernističke forme bazirane na simulacijama i pseudodogađajima (Diznilend i Las Vegas npr.). Autentičnost je moguće naći, čini se, samo u okviru alternativnih oblika eko i etnoturizma, koji su najprikladniji depopulacionim krajevima sa turističkim potencijalima. U odsustvu drugih razvojnih resursa, turizam se javlja kao jedina opcija valorizacije takvih prostora. U tom kontekstu, ni staro stanovništvo, ni oskudna infrastrukturna opremljenost ne moraju po pravilu predstavljati veća ograničenja, pa bi odgovor na pitanje može li turizam biti faktor revitalizacije bio pozitivan.

Stanovište je da bi specijalizovane turističke ponude koje podržavaju postojeću strukturu naselja, oblike domaćinstava i radikalno ne menjaju porodičnu i socijalnu organizaciju, a omogućavaju ekonomsku dobit, dovele do usklađenog ekonomskog i demografskog razvoja. Skupi projekti u naseljima bez adekvatnih demografskih potencijala i sa zahtevima za stručnim kadrovima (skupi skijaški centri npr.) mogu biti kontraproductivni, još jedna u nizu promašenih investicija. Turizam kao niskoakumulativna delatnost ne ispoljava brzo ekonomske efekte. Kada je u pitanju demografski razvoj, iako je turizam za relativno kratko vreme u pojedinim regijama postigao efekte nemerljive sa drugim delatnostima, njegova dejstva su mahom dugoročna i imaju odloženo dejstvo. Razvoj turizma u pasivnim krajevima se mora bazirati na detaljnim analizama potencijala, turističkog tržišta i mogućnosti plasmana, a kao razvojni rezultat posmatrati ne samo pozitivne demografske pomake, već i uspostavljanje sklada privrednog kompleksa i kompleksa stanovništva.

Literatura

- BREZNIK, D. (1990). "Unutrašnje migracije u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata", u *Pogledi na migracije stanovništva Jugoslavije*, (Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka).
- CICVARIĆ, A. (1980). *Turizam i privredni razvoj Jugoslavije*, (Zagreb: Informator).
- DEVEDŽIĆ, M. (1999). *Turizam kao faktor promena u razvoju, razmeštaju i strukturama stanovništva Crnogorskog primorja*, doktorska disertacija (Beograd: Geografski fakultet, rukopis).
- DEVEDŽIĆ, M. i G. Vojković (2003). "Eco-tourism Perspectives in the Context of Demographic Potentials (Perspektive eko-turizma sa aspekta demografskih potencijala)", u: B. Tošić (ed.) *The Development and Potentials of Eco-tourism on Balkan Peninsula*, (Beograd: SANU, GI "Jovan Cvijić", GI of Bulgerien, Academy of science–Sofia–Bulgaria, Faculty of tourism i hospitality–Ohrid).
- DEVEDŽIĆ, M. (2003). "Effects of Tourism on Transformation of Rural Settlements on Montenegro Coast", u Vasile Surd (ed) *Rural Space and Regional Development*, (Cluj-Napoca, Editura Studia)
- DEVEDŽIĆ, M. (2005). "Karakteristike populacione dinamike turističkih mesta u Srbiji", u: S. Stamenković i M. Grčić (ur.) *Srbija i savremeni procesi u Evropi i svetu*, (Beograd: Geografski fakultet; Novi Sad: Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo; Priština: Odsek za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta i Niš: Odsek za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta).
- FRIGANOVIĆ, M. (1981). "Promene u životu seoskog stanovništva Jugoslavije", *Stanovništvo*, god. XVII-XVIII-XIX, br. 1-4/1979-1980-1981.
- FRIGANOVIĆ, M. (1991). "Migracije kao konstanta geoprostora", u: *Zbornik radova XIII Kongresa geografa SFRJ* (Priština).
- KRIPPENDORF, J. (1986). *Putujuće čovječanstvo*, (Zagreb: Liber).
- MARKOVIĆ, P. (1967). "Karakteristike stanovništva i poljoprivrednih domaćinstava mediteranskog područja Jugoslavije", *Stanovništvo*, god. V, br. 4, str. 305-319.
- MACURA M. (1965). "Razmatranja o odnosima između stanovništva i privrede", *Stanovništvo*, god III, br. 1.
- MACURA M. (1966). "Razmišljanja povodom osnova demografske teorije", *Stanovništvo*, god IV, br. 1.
- RADOVANOVIĆ, M. (1988). "Stanovništvo kao autonomni biosocijalni i geografski sistem", *Zbornik radova GI SANU*, br. 40.
- RADOVANOVIĆ, M. (1988). "Ljudske migracije kao komponenta i činilac društveno-istorijskog i geografskog procesa", *Glasnik SGD*, sveska LXIX, br. 1.

- USKOKOVIĆ, B. (1988). *Turizam Crne Gore*, (Titograd – Nikšić: Institut za društveno-ekonomska istraživanja i Univerzitetska riječ).
- VUJOŠEVIĆ, N. (1978). *Bazna sociološka studija za Prostorni plan Herceg Novog*, (rukopis).
- WERTHEIMER-BALETIĆ, A. (1982). *Demografija – stanovništvo i ekonomski razvitak*, (Zagreb: Informator)

Mirjana Devedžić

Prilog izučavanju uticaja turizma na demografski razvitak

R e z i m e

Značaj koji je razvoj turizma imao za privredni i demografski oporavak pojedinih područja, stvorio mu je imidž razvojnog katalizatora. Stoga se često u strategijama revitalizacije depopulacionih i pasivnih krajeva, turizam navodi kao delatnost koja će pospešiti razvoj, uspešno valorizovati postojeće prirodne, kulturne i demografske potencijale. Ovakav "ključ" je uglavnom prisutan u odsustvu drugih razvojnih resursa, jer turizam vrednuje ono što je za druge privredne grane nebitno (pejsažne karakteristike, etno nasleđe, autentičnost narodnog graditeljstva, itd.). Pri tom se teže procenjuje kakve oblike turizma treba razvijati u depopulacionim krajevima i kakve privredne i demografske efekte treba očekivati. Pored uspešnih primera, postoje i oni koje govore o neracionalnim inicijativama i nikad završenim projektima.

U ovom radu se kroz nekoliko bitnih elemenata demografskog razvitka pokušava otkriti koje su njegove najlogičnije sprege sa razvojem turizma. Tako su izdvojeni: ukupna dinamika stanovništva, migracije stanovništva, strukture stanovništva i promene u domaćinstvima, jer se u njima najbolje oslikavaju direktna, ali i posredna multiplikativna dejstva turizma. Istraživanje je osim teorijskometodološke osnove, potkrepljeno odabranim primerima, zasnovano na rezultatima intervjua i demografske analize.

Efekti nisu univerzalni i zavise od područja gde se razvijaju, vrste i stepena razvijenosti turizma, zatečenog demografskog stanja, kao i nivoa istraživanja, jer globalni i lokalni efekti ne moraju biti jednosmerni. Porast stanovništva izazvan razvojem turizma se ostvaruje zahvaljujući migratornoj komponenti, ali su efekti najočigledniji na nivou turističkih regija i turističkih centara unutar njih, dok se u pojedinim mestima sa turističkom funkcijom može zapaziti i suprotan proces. Stepenn razvijenosti turizma i stav društva prema razvoju turizma određuju osećaj perspektivnosti koji je okosnica u motivaciji za preseljenje. Najneposredniji efekti se ogledaju u granskom prestrukturiranju aktivnog stanovništva i dominaciji tercijarnih delatnosti. Povećava se aktivnost ženskog stanovništva, kao i njihovo angažovanje u okviru domaćinstava, u kojima se sublimiraju najraznovrsnija dejstva faktorskog delovanja turizma.

Ovakvi efekti nisu mogući kada je u pitanju "turizam malih dimenzija" koji je najadekvatniji depopulacionim krajevima. Oni se najviše ogledaju u jačanju ekonomskih i socijalnih funkcija domaćinstava i ojačavanju lokalne privrede i domaće radinosti, što može dovesti do smanjivanja depopulacije.

Ključne reči: depopulacija, razvoj turizma, dinamika stanovništva, migracije, strukture stanovništva

Mirjana Devedžić

Subject of Research on Effects of Tourism on Population Development

S u m m a r y

The importance of tourism in the context of economic and demographic recovery of certain regions has created an image of tourism as a development catalyst. Thus strategies of revitalization in depopulated and passive regions often consider tourism as an activity that can speed up the development and successfully valorize existing natural, cultural and demographic potentials. This "key" is used mainly in the absence of other development resources, since tourism valorizes issues that other industries ignore (landscape features, ethnical heritage, authentic folk architecture, etc.). In addition, it is more difficult to recommend the right forms of tourism to be developed in depopulated regions, as well as to estimate the resulting economic and demographic effects. To this end, there are success stories, but there is also evidence of non-rational initiatives and projects that were never completed.

This paper attempts to discover the most logical links between population development and tourism development, based on some important characteristics of population development. The characteristics used are: overall population increase, population migrations, population structures, and changes in households. They were selected because they best reflect not only direct, but also indirect multiplicative effects of tourism. Along with the theoretical and methodological background, the research is also supported by selected examples, interviews, and demographic analyzes.

The effects are not universal. They depend on the region, the kind of tourism and the degree of its development, the demographic situation as it is, and the research approach, since global and local effects need not necessarily be unidirectional. Population increase initiated by tourism development is achieved due to the migration component, but the effects are most obvious at the level of tourist regions and their tourist centers. One can also note counter processes in some places that have tourist function. The level of tourism development and social attitudes to tourism development determine the sense of perspective that makes people to move. The most direct effects are reflected in the restructuring of active population w.r.t. the existing industries and the domination of tertiary activities. The activity of

women is increased, as well as their responsibilities in households. The most diverse effects of tourism factors are sublimed in households.

Such effects are not possible with small-scale tourism that is the most appropriate one in depopulated regions. The effects are best reflected in strengthening of economic and social functions of households and in the increase of local industries and crafts, which can lead to population decrease.

Key words: *depopulation, tourism development, population dynamics, migrations, population structures*